

”Svara nu snällt på den lista, jag nu sänder!”¹ – Om frågelistan som etnologisk arbetsmetod

Agneta Lilja

Hälsade man fordom på varje mötande? Förekom därvid avtagande av huvudbonaden eller annat uttryck för hövlighet, t.ex. handens förande till mössan? Förekommo speciella sätt att hälsa på släktingar eller vissa andra personer, t.ex. omfamning, kyss, bugning, nigning (bocka sig, buga, niga), kyssande av sin egen hand, kyssande av härskapets klädesplagg (kjol, förkläde)? Handslag (nävtacka, handtacka, handtagas, handrepas)? (ULMA frågelista 10 Tilltal ock hälsningar, 1927 s. 1).

Firar Du själv Halloween? Om Du gör det hur firar Du? Berätta! ... Tycker Du att Halloween är en sed som vi behöver eller kan vi klara oss utan den? Motivera Ditt svar ... Alla funderingar och åsikter är av intresse (ULMA frågelista M 279 Halloween, 1997).

Frågelistan är en sedan länge använd och omhuldad arbetsmetod i etnologisk forskningspraxis. Den har begagnats av de traditionssamlade arkiven² när dessa samlat in material för att förmera sina samlingar och skapa ett material för forskning. Den har också brukats av enskilda forskare och studenter för att skaffa underlag att bearbeta för vetenskapliga artiklar, monografier eller avhandlingar. Syftet med frågelistan är att via frågor inom ett utvalt sakområde – exempelvis brännvinsbränning, ägorättsförhållanden, föreställningar om det övernaturliga eller halloweenfirande – dokumentera ”vanliga” människors kunskaper, erfarenheter, värderingar och åsikter.

Metoden introducerades i Sverige i liten skala redan på 1910-talet men fick sitt stora genomslag på 1920-talet. Som mest använd var den under 1930- och 1940-talens intensiva insamlingskede, då flera hundra frågelistor producerades, bl.a. för stora karteringsprojekt som etnologerna då var sysselsatta med (Erixon 1957,

Nyman & Campbell 1976). Vid det traditionssamlade arkivet i Uppsala³ – idag en del av Institutet för språk och folkminnen – skrevs och användes närmare 400 listor bara under 1930- och 1940-talen (Bringéus 2006 s. 110, www.sprakochfolkminnen.se, Lilja 1995 s. 14 f.). Det är främst från arkivet i Uppsala (här kallat ULMA) jag tar mina exempel i artikeln.

Frågelistan lämpar sig för många typer av undersökningar, inom såväl etnologiska som folkloristiska studier. Styrkan i metoden är att den är (relativt) billig och enkel och att den i det ideala fallet på kort tid kan skapa ett omfattande, geografiskt väl spritt och inbördes jämförbart empiriskt underlag för forskning. Av det skälet har därför metoden brukats flitigt och ansetts vetenskapligt tillförlitlig (Lilja 1995 s. 12 f., 1996a s. 108 ff., Bringéus 2006 s. 110 ff.).

Bakom de flesta frågelistor ligger ett omfattande förarbete. Man brukar därför betrakta dem som resultatet av långt framskridna, och inte endast påbörjade, undersökningar (Frykman 1988 s. 96). Frågelistan förutsätter nämligen redan ackumulerad kunskap för att frågor om ämnet skall kunna formuleras. Kunskapen kan finnas hos en eller flera personer, och att sammanställa en frågelista kan också i vissa fall kräva omfattande forskning i arkiv, museer och litteratur.⁴

Frågelistmetoden har nu begagnats i Sverige i hundra år. Många representanter för etnologisk/folkloristisk forskning anser att frågelistsvar är ett gott empiriskt underlag att bygga på för den som väljer att basera sina studier på arkivmaterial (jfr t.ex. Sigfridsson 2005). Skälen till detta hänger delvis samman med att frågelistan också (oftast) varit uppskattad av dem som skall besvara den. Många besvarare har nämligen påpekat att listan hjälper dem att minnas och att strukturera sina svar eller sitt berättande. Detta har tagits som intäkt för att svaren då kommer att motsvara högt

¹ Brev till K. Olsson från Herman Geijer 1930-02-06.

² Dessa är t.ex. Nordiska museets arkiv, Stockholm, Folkliksarkivet i Lund samt arkiven inom Institutet för språk och folkminnen (ISOF) i Uppsala.

³ Arkivet grundades 1914 och har bl.a. hetat Undersökningen av svenska folkmål, Uppsala landsmålsarkiv (ULMA) och Dialekt- och folkminnesarkivet.

⁴ Se exempelvis ULMA frågelista 32 Gåtor (1931) och ULMA frågelista 33 Folkminnen om bygder och orter samt deras invånare (1930).

ställdavetenskapliga fordringar på empiri. Listan får också besvararna att reflektera över sin kunskap och sina erfarenheter, att upptäcka att de har något väsentligt att bidra med. Den kan således ha en emanciperande och frigörande effekt, vilket naturligtvis också bidrar till god empiri.

Angående frågelistorna ber jag att få uttala min beundran för den eller dem, som satt ihop dem. De äro verkligen så bra uppställda, att arbetet till stor del går för sig självt, detta om man har åtminstone litet kännedom om omskrivna saker och ting (Brev till ULMA från E. H. Nord 1929-12-13).

Endast förmånen att få nyttja frågelistorna kunde vara full ersättning för arbetet, ty de bringa reda i arbetet och föra tankarna på områden dit de svårligen annars skulle förirra sig (Brev till ULMA från A. Segerström 1936-02-19).

Det som särskilt lockade mig att skriva var att jag, vanlig enkel människa får vara med och skriva ett stycke historia ... Jag tycker samtliga listor har varit roliga och stimulerande ... Listorna har varit mycket bra utformade. Känner mig mera som medveten människa sedan jag besvarat dem (Österman 1991 s. 87 f.).

”HA I SIKTE DET FÖR TRAKTEN KARAKTÄRISTISKA”⁵ – OBJEKTIV BESKRIVNING AV DET FÖRGÅNGNA

De tidiga förfrågningarna från 1920-talets Uppsala var tryckta och därmed ganska kostsamma produkter. De var utformade som ett slags ambitiösa handledningar eller översikter över den tillgängliga kunskapen inom ett givet område. Undersökningarna, som var utformade som räddningsexpeditioner rörande äldre förhållanden, handlade uteslutande om landsbygden och omfattade oftast rent materiella förhållanden som tröskning, fäbodväsen, tjärbränning, fiske eller slätter. Frågorna präglades av en omsorg om detaljer och en strävan efter att erhålla korrekta svar. Vid sidan av sin funktion att producera ett forskningsunderlag kan listorna därför också betraktas som ett sätt för forskningen att visa sin briljans och behärskning inom ett område. Forskarnas ackumulerade kunskap var basen för insamlingen och frågorna visade att de ville ha bekräftelse på något de redan visste ganska mycket om. Jag ser alltså frågelistorna inte endast som ett sätt att samla material utan också som ett viktigt led i professionaliseringen av verksamheten, dvs. den process då en nybildad yrkeskår mutar in sitt kompetensområde (Lilja 1996a passim, Arnstberg 1989 s. 35 f.).

Innan en frågelistas gick till trycket hade den granskats och kompletterats av flera vetenskapliga specialister – i ULMA:s fall av såväl etnologiskt/folkloristiskt som språkligt/dialektologiskt skolade forskare –

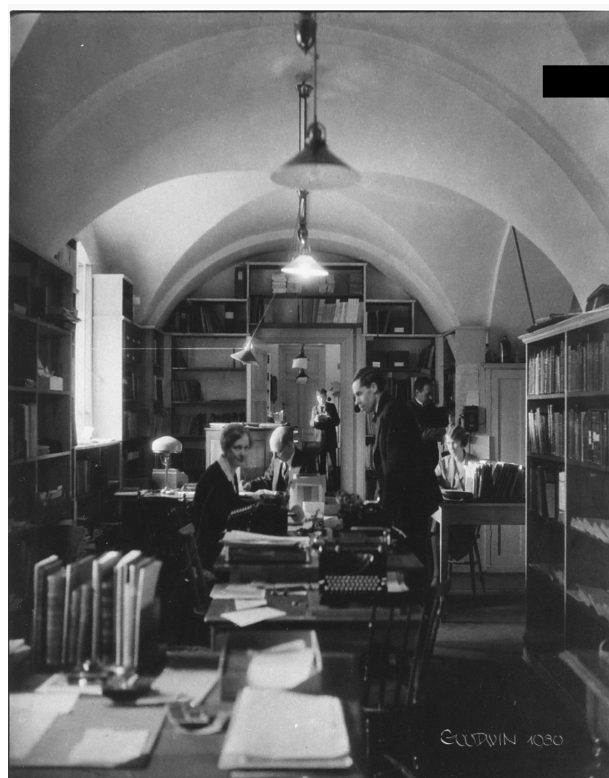

Bild 1: Arkivlokalerna i Carolina Rediviva 1930.
Foto: H.B. Goodwin.

med sakkunskap inom det undersökta området. Inte sällan hade också någon extern forskare kommit med synpunkter; en kulturgeograf, en agrarhistoriker, en fiskeriintendent eller någon annan med speciell insyn i ämnet. Man skulle kunna påstå att ett remissförfarande ägt rum. Detta förfaringssätt, som med rätta kan kallas mångvetenskapligt, borgade för att sakområdet skulle ha potential att bli allsidigt dokumenterat. Listan sattes sedan i händerna på fältarbetande forskare och utsända ”professionella” upptecknare, vilka i sin tur såg till att få frågorna i den besvarade av enskilda informanter (s.k. sagesmän) runt om landet (Lilja 1995 s. 5 f). Frågelistametoden var således inledningsvis relativt omständlig, dyr och arbetskrävande.

Från 1930-talet förbilligades metoden i och med att listorna började maskinskrivas. Dock var omsorgen om detaljer och strävan efter att erhålla korrekt kunskap fortfarande utmärkande för frågorna och förändringen av listorna var således mest av kosmetisk art. Matrisen i sig förändrades inte. I en frågelistas om människans ålder, kön och släktskapsförhållanden (1930) efterfrågades således nogsamt beteckningar för ”till giftasvuxen ålder kommen man, som ej ingått äktenskap gammelgosse, gammalgosfnatt, gammelpojke, gammelstrek, enstöring, enlöpare, enstilling, fnöskdängare, glasbergsdragare (vet man något om anledningen till denna benämning?) kubbel, mögubbe, tyttgubbe, munk? Finnas uttryck som komma i gammelgossrullan” (M 38 s. 2).

Metoden förenklades också genom att ett nätverk av s.k. fasta (orts)meddelare eller amatörupptecknare

⁵ ULMA frågelistas M 18 De gamla, 1932 s. 1.

upprättades ute i landet, vilket medförde att forskaren själv slapp att varje gång åka ut i fält för att få frågorna besvarade. De fasta meddelarna var personer som hade intresse av att var och en på sin ort se till att de från arkiven eller forskarna utsända frågorna blev besvarade av på platsen boende sagesmän. När upptecknaren renskrivit svaren som erhållits, ibland från ett stort antal personer, skickades dessa in till arkivet för registrering och förvaring. Där kunde sedan, inom en inte alltför avlägsen framtid, forskare ta del av resultatet. För sitt arbete fick upptecknarna ett arvode, bestämt utifrån kvaliteten och omfattningen av det hopkomna materialet.

För att förvissa sig om att det insamlade materialet, som nu inte längre garanterades av forskarens närvaro i fältet, höll den förväntade vetenskapliga kvaliteten som eftersträvades, granskades och censurerades alla inkommande svar. De vetenskapliga experter som skrivit frågelistan kontrollerade nogsamt det insända och skickade inte sällan tillbaka det för komplettering eller korrigerings. En del material förkastades helt och återsändes till upptecknarna.

Vad vårt arkiv önskar erhålla är framför allt ett pålitligt forskningsmaterial ej ett material tillrättat för populär publicering ... Hemmets Psalmer tillhöra [ej] gammal folktradition utan äro resultat av individuell nutida diktning ... av den anledningen anse [vi] oss förhindrade att inlösa samlingen (Brev från ULMA till A. Ringström 1929-10-02).

I några fall försägs arkivlagda svar med en varningstext, som upplyste om att de inte var tillförlitliga och därför inte borde användas annat än med stor försiktighet för seriös forskning (Lilja 1993, 1996a s. 190 ff.). Forskarna demonstrerade på dessa sätt – genom arvoderingen och censuren – sin maktposition gentemot upptecknarna (se utförlig diskussion i Lilja 1996a s. 188 ff.).

Trots yttre förändringar under perioden förblev frågelistan sig dock ganska lik. Under 1930- och 1940-talen kompletterades de tidigare materiella undersökningarna alltmer med sociala och folkloristiska studier. Bland annat inventerades seder och övertro, herrgårdarnas, stadens och samernas kultur. Att studera staden var visserligen någonting nytt, men undersökningarna förändrade ändå inte frågelistorna strukturellt. Jag har i en tidigare undersökning (Lilja 1992) kunnat konstatera att de endast hjälpligt anpassades för stadens förhållanden, och att projektet misslyckades för att forskarna försökte undersöka staden utifrån ett landsbygdsperspektiv. Man ställde t.ex. frågor som: ”När började man ha julgran inne i stugan? Vem var den förste på orten att ha julgran?” (Lilja 1992 s. 103). Det var frågor med exakt samma ordalydelser som i landsbygdslistorna om samma ämne. Stadsundersökningarna innebar således inte någon paradigmatisering av verksamheten. Föremålet för undersökningen var nytt men formen var gammal. Undersökningarna, som i retoriken i media framhölls som banbrytande, blev dessutom i praktiken

rent marginella (a.a. s. 106).

När det gäller studiet av samerna, den s.k. lapska undersökningen, avvek frågelistorna dock till viss del från den gängse matrisen. Författaren till listorna, Israel Ruong (1903—1986), själv same, skrev enkla och raka frågor som inte endast strävade efter detaljerade faktauppgifter utan även uppmanade till berättande. Han gav ytterst sällan några vägledande exempel på ”korrekta svar”, vilket annars ju var regel i förfrågningar som rörde den svenska landsbygden. Dessutom vände han sig oftast direkt till individen med samtidsfrågor av typen ”Var är ert vår- och höstviste beläget?” (ULMA M 179B Om flyttningar, 1944 s. 1) eller ”Brukar man kastrera en tjur för att den är ilsken?” (ULMA M 175B Hanrenen, 1944 s. 2). Samtidigt förhöll han sig dock till matrisen, inte minst till tanken om räddningsbehovet, när han i en frågelistinstruktion 1944 skrev till upptecknarna (och märk hur han växlar mellan ”same” och ”lapsk”):

Same!

Den gamla äktlapska kulturen håller oåterkalleligen på att försvinna då samerna mera oberört än i våra dagar levde sitt liv i fjällen och skogarna allt medan de skötte sina renar eller jagade och fiskade (ULMA 35744:10 s. 1).

En förklaring till avvikelserna från den samtida matrisen kan vara att Ruong inte var formellt anställd vid arkivet och därför inte ”satt fast” i så strikta föreställningar om hur en frågelista borde utformas. En annan förklaring kan vara att kunskapen om det samiska hos de vid ULMA anställda forskarna inte var lika självklar som den om det svenska bondesamhället, och att en undersökning av samerna därför lämnades mera öppen. Ytterligare en förklaring kan vara att den samiska kulturen ansågs vara hotad i *samtiden*, medan bondekulturen betraktades som endast bevarad i minnet. Därför behövdes inte det retrospektiva perspektivet i lika hög grad i sameundersökningarna. Kanske hängde samtidsinriktningen även samman med problemet etnografiskt presens, dvs. att dessa De Andra (samerna) betraktades som särskilt statiska och därför placerades i oföränderligheten (jfr Fabian 1983 s. 80 ff.).

Det står emellertid klart att de områden av det samiska som undersöktes nästan alla handlade om rennäringen, den som ansågs mest typisk för samer och mest avvikande från det övriga svenska. Bilden av samerna som nomadiserande renskötare var således mycket förenklad och knappast förankrad i den situation många av dem befann sig i när undersökningarna gjordes (många bodde då redan i städerna och försörjde sig på annat än renskötsel). En annan förklaring till de annorlunda frågelistorna kan naturligtvis vara att undersökningen, liksom den om staden, var av ganska marginell omfattning

⁶ Viktigt att understryka är också att såväl stads- som sameundersökningarna finansierades med särskilda medel som låg utanför den ordinarie anslagstilldelning arkivet fick från staten (Lilja 1996a s. 139 f.).

och betydelse, så att den inte inkräktade på de ”riktiga” undersökningarna. Hur det än vara månne signalerade i alla fall dessa frågelistor ett delvis annat och förnyat sätt att göra undersökningar. Men som sådana var de ett rent undantag (Lilja 1996a s. 139 ff.).⁶

DEN GAMLA BONDEKULTURENS UPPLÖSNING – FOLKLIVS- OCH FOLKMINNESFORSKARMÖTET I ÅBO 1959

Frågelistan höll ställningarna som den viktigaste formen för insamling under hela 1940-talet, för att sedan under 1950- och 1960-talen drastiskt minska i omfattning.⁷ Delvis kan det förklaras av att ny teknik för fältarbete utvecklats och förbilligats. Vid arkivet i Uppsala inrättades 1952 en fonogramavdelning rustad med modern inspelningsteknik i form av bandspelare.⁸ Satsningen på ny och förbättrad teknik måste testas och tillvaratas, varför resurser flyttades från frågelist- till inspelningsinsamling. I enlighet med detta genomförde ULMA bl.a. tre större inspelningsexpeditioner till svenskättlingar i USA under 1960-talet (Hedblom 1979 s. 142 ff.).

Det främsta skälet till det ringa antalet nyproducerade frågelistor under 1950- och 1960-talen ser jag dock i det paradigmskifte etnologin som vetenskap genomgick under perioden. Från att ha varit en faktasamlade vetenskap med inriktning mot det förgångna utvecklades etnologin alltmer till en kulturvetenskap med inriktning på samtiden. Detta ledde till att frågelistmetoden, som ännu hade blicken fäst vid kollektiva beskrivningar av förfluten kultur, måste revideras och moderniseras.

Vid det 14:e nordiska folklivs- och folkminnesforskar-mötet i Åbo 1959 togs ett symboliskt farväl av bondesamhället och den gamla etnologin. Temat för mötet var *Den gamla bondekulturens upplösning*. I fokus för diskussionerna stod frågan om traditionsupplösningen och vilka konsekvenser den fick för etnologins arbetssätt. Professorn i etnologi i Lund, Sigfrid Svensson, menade t.ex. att studiet av enskilda individers roll som nyhetspridare och traditionsbrytare måste inledas. Han betonade också att upplösning i sig var intressant eftersom gammalt och nytt alltid mötts och varje tid trots sig vara i ett brytningsskede. Detta, menade han, innebar att inte bara skiftet bondesamhälle/industrisamhälle, utan även andra skiften, var värda ett studium.

Dock, ansåg han, hade etnologerna inte sett de ständiga förändringarna eftersom de varit så upptagna av den

äldsta traditionen. Emellertid, menade Svensson, fanns det inte längre några svar att få på de frågor som de äldre frågelistorerna ställde, så de måste utökas med frågor om hur försvinnandet gått till. Svensson förordade därför att de ämnesuppställda, dvs. de på realgrupper baserade, frågelistorerna skulle ersättas med sådana koncentrerade på ett moment eller problem. Han föreslog specialfrågelistor om olika problemställningar rörande kulturkontakt, kulturanpassning och traditionsupplösning. Insamlingen måste med andra ord inriktas på traditionsupplösningens problem, dvs. förändring, och dessutom mot individuella föregångsmän. Detta var något radikalt annat än att som dittills undersöka konstans och kontinuitet.

Flera av de övriga deltagarna talade i samma anda och diskussionerna kom att handla om behovet av djupundersökande innovationsforskning baserad på problem- och individorientering. Mötets deltagare höll alltså på att flytta blicken från 1800-talets bondesamhälle till 1900-talets industrisamhälle, men ännu inte riktigt ända fram till samtiden. Däremot flyttade man inte blicken från landsbygden. De nya undersökningarna skulle liksom tidigare arbeta med landsbygden, något annat diskuterades inte. Ännu fanns också hos de flesta en kvardröjande evolutionistisk hållning, en spänning mellan högt och lågt, utvecklat och outvecklat, som vittnar om gamla synsätt på kulturell förändring. Så omhuldades t.ex. tanken att en bygd förändrades snabbare och tidigare än andra om den låg nära en större stad. Mötet utmynnade dock i att frågelistmetoden åtminstone delvis måste anpassas efter vissa förändrade villkor i forskarsamhällets självförståelse (*Den gamla bondekulturens upplösning*, 1961 s. 14 ff.).

Jag ser nedgången i antalet frågelistor under 1950-talet som resultatet av en ökande medvetenhet om att frågelistmetoden var i behov av den modernisering som mötet antydde. Säkerligen hade detta diskuterats åtminstone informellt bland forskarna. Åbo-mötet visar dock att omställningen i praxis gick långsamt. Mycket förblev retorik, men att frågan diskuterades visar ändå att en förändring var på gång. När det gäller arkivet i Uppsala kanske obenägenheten att förändra berodde på att vissa enskilda forskare var så framträdande att det blev svårt för andra att bryta deras dominans. Frågelistförfattandet vid ULMA dominerades nämligen under storhetstiden på 1930- och 1940-talen av två män i ledande positioner, dalmålsforskaren Lars Levander (1883–1950) och etnologen Åke Campbell (1891–1957) och en kvinna, folkloristen Ella Odstedt (1892–1967) (Lilja 1995 s. 11 ff.). De gick alla i bräsch för behovet av att rädda det gamla och att samla goda faktabeskrivningar så geografiskt heltäckande som möjligt. Detta förhållningssätt blev exempelvis tydligt när Campbell i ett uttalande till nya uppptecknare 1945 skrev att ”socknar finnas från vilka ej en rad finnes uppptecknad rörande folksed, folkdikt, folktro...” (ULMA 35744:9).

⁷ Under hela 1950-talet skrevs ett trettiotal frågelistor och under 1960-talet endast drygt tio stycken, nästan samtliga av studenter och externa forskare (Lilja 1995).

⁸ Inspelningar på fonograf och graverapparat hade gjorts fram till 1935, då arkivet skaffade en grammofon och en mer omfattande inspelningsverksamhet kom igång (Lilja 1996a s. 126 ff.).

Dessa forskare, och då särskilt de två männen, hade alltså en stark ställning vid arkivet och bör rimligtvis ha påverkat i vilken grad nymodigheter kunde genomföras. Man skulle med sociologen Pierre Bourdieu kunna säga att de försvarade ortodoxin gentemot nykomlingars heretiska strategier, dvs. försök till nytänkande och nyordning (Bourdieu 1992 s. 44). Säkerligen var det rejält svårt för yngre forskare att bryta de äldres dominans. Ett exempel på detta är en förfrågan om kvinnans ställning i bondesamfundet (1955), där den yngre kvinnliga frågelistförfattaren fick sina frågor i ämnet granskade och korrigerade av sina äldre manliga kolleger innan listan – i starkt förändrat skick – sändes ut för besvarande (Lilja 1992 s. 103, 2005 s. 146 f.).

Frågelistan om kvinnans ställning illustrerar dock inte bara svårigheterna att formellt förnya metoden. Den illustrerar också att kön inte var en erkänd analytisk kategori inom etnologin. Den är det första exemplet från ULMA på att en undersökning direkt fokuserade kvinnor. Alla tidigare frågelistor hade varit ”könsneutrala”, dvs. i praktiken inriktade på män. Jag har i tidigare studier diskuterat detta problem och antagit att frågelistan om kvinnans ställning genom sitt blotta ämnesval utmanade ortodoxin. Jag har dock också visat att frågelistan i färdigt skick egentligen inte problematiserade kön, eftersom den – kanske p.g.a. att den granskats och korrigerats av män i överordnade positioner – inte skrevs utifrån någon förståelse av kön som en fråga om över/underordning eller makt. Ämnesvalet till trots bröt den således inte mot den könsblinda matris som alltid tillämpats vid undersökningarna.

Det intressanta med den är dock att svaren på den blev starka feministiska dokument. Flera av de kvinnor som besvarade de neutralt ställda frågorna använde, oberoende av varandra, tillfället till att diskutera kvinnans ambivalenta roll, hennes inskränkta frihet och hennes kön som en belastning. Deras svar var svidande uppgörelser med självupplevd orättvisa och negativ särbehandling på grund av kön. De tvekade inte att ta upp frågor om makt och konflikt, vilket gjorde deras svar till tydliga politiska kommentarer. Svaren visar därför att en frågelista inte alltid kan styra produktionen av kunskap i en viss förväntad riktning. Men svaren indikerar även att kön var ett självklart perspektiv för dessa kvinnor långt innan den analytiska kategorin hade någon tyngd eller ens benämning inom vetenskapen (Lilja 2003 75 ff., 2005 s. 133 ff.). De objektiva faktarapportörer som frågelistan förutsatte gjorde sig, när nu tillfälle gavs, till subjekt och talade i egen sak om ett angeläget ämne. Kanske bidrog de därför aktivt till ifrågasättandet och förändringen av frågelistmatrisen.

Jag menar alltså att det bevisligen inte var någon enkel process att förändra frågelistmetoden. Även om metoden diskuterades och utvärderades på Åbo-mötet, hade den i praxis en starkt förankrad vetenskaplig bärighet och den omhuldades också för att den var framgångsrik i så måtto att den inbringade ett omfattande material utan att tära alltför mycket på

ekonomiska och/eller mänskliga resurser. Det tycks ha funnits en obenägenhet att ändra på en metod som fungerade bra. Samtidigt utmanades dock denna ortodoxi av den samtida subversiva vetenskapliga metadiskussionen (såsom på Åbo-mötet). Och – skulle jag våga gissa – av upptecknarna som fick allt svårare att tillgodose kraven på att dokumentera det gamla bondesamhället.⁹ Kanske var också de yngre forskarna pinsamt medvetna om att metoden började bli alltmer ohållbar och i behov av förnyelse? Var det skälet till att de så ogärna använde den?

SOM MAN FRÅGAR FÅR MAN SVAR – FRÅGELISTAN SOM STYRMEDEL

Frågelistan var också behäftad med andra problem. Ett problem var att den gärna fokuserade de ”stora” händelserna på bekostnad av det vardagligt återkommande. Ett annat, och viktigare, var att den kunde verka starkt styrande för besvararna, så att dessa tenderade att endast svara på frågorna och lämna icke efterfrågad kunskap därhän. Den tenderade nämligen att vara ”uttömmande”, dvs. sammanfatta den ”enda och viktiga” kunskapen i ett efterfrågat ämne. Detta problem var alldeles uppenbart i de äldre listorna, där frågorna var starkt faktainriktade och dessutom gav förslag på vilka svar som kunde vara de rätta (Lilja 1996a 115 ff.). I en frågelista om hägnader (1928) frågar man t.ex. efter vilket eller vilka ord som betecknar uppförandet av en gärdesgård och ger följande förslag att välja bland:

föra upp gärde, gärda, gärda upp, haga in, hägna, hägna in, hägna av, skyttla, stänga, stänga in, stänga kring, föra upp stängsel, bygga gärdesgård, sätta upp gärdesgård, tyna, tuna (ULMA Frågelista 15 s. 2).

De styrande frågorna och de konkreta svarsalternativen kunde i vissa fall leda besvararen att ge rent felaktiga uppgifter. Genom frågorna och exemplen begränsades nämligen horisonten för den möjliga kunskapen, exempelvis vad gäller klass, kön och etnicitet. Eller med andra ord: som man frågade fick man svar (Lilja 1996a s. 115 ff.).

De äldre listorna åtföljdes också, fram till 1940-talets slut, av instruktioner för besvarandet. Av dessa framgick klart och tydligt vad som skulle tas med och vad som skulle utelämnas, men också vem/vilka som borde tillfrågas och hur man skulle utforma sitt svar innehållsligt och formellt. Ibland skickades ett ”mönstersvar” med, så att upptecknaren hade en konkret förlaga att hålla sig till.

⁹ Det finns exempel på att upptecknarna ansåg att kraven i frågelistorna inte gick att tillfredsställa eftersom kunskapen om efterfrågade förhållanden inte längre var möjlig att nå. Exempelvis skrev en upptecknare: ”Listan om matordning vällar mig en del bekymmer, ty det kommer nog att bli mycket magra uppgifter om jag uteslutande skall skildra matordningen för tiden före kaffets införande i bygden. Det uppgives att kaffet kom i bruk här på sina håll på 1700-talet” (Brev från V. Wendin ULMA 1940-10-10).

Lämna utförliga uppgifter om hur de olika redskapen och verktygen använts, samt när äldre former av dessa upphört att användas! ... Vad nyare modeller av redskap beträffar äro de av intresse endast för så vitt deras namn och namn på deras delar äro av gammalt folkligt ursprung och ej hämtats ur försäljningskataloger o.d. (ULMA Frågelista 27 Åkerns beredning s. 1).

Det är emellertid synnerligen viktigt, att svaren komma att avse den i Eder ort gängse traditionen, och därför kan det vara lämpligt att tillfråga äldre, i orten infödda personer (ULMA 35744:5 s. 1).

Finnas traditioner, be vi Eder uppteckna dessa i den form de berättas av folket. Till ledning för utfrågning bifogas en kort frågelista upptagande några typer av sägner (ULMA 35744:8).

Av instruktionerna framgår att det länge fanns tydliga förväntningar om vilket slags kunskap frågelistan skulle producera. Det var (oftast) uppgifter om generella, allmänna förhållanden på landsbygden hämtade från minnesgoda åldringar, helst infödda på orten. Betoningen låg på faktasamling och därför var värderande och reflekterande synpunkter på det insamlade irrelevanta. Varken sagesmännens eller upptecknarens åsikter borde finnas med i uppteckningen. Det man ville ha var en objektiv beskrivning.

Det är dessa sagesmännens uppgifter, som skola bilda svaren, ej upptecknarens förklaringar, synnerligast då denne ej känner ortens tradition, kanske ingen

folktradition alls, utan det ligger snubblande nära tillhands att göra feltag (Brev från E. Odstedt till G. Pettersson 1931-11-27).

ATT UNDERSÖKA VÄRDERINGAR OCH SYNSÄTT – SUBJEKTIVT BERÄTTANDE OM SAMTIDEN

Beskriv de känslor och upplevelser Du kan få av att lyssna på musik ... berätta vad som är orsaken till detta och försök förklara förhållandet mellan musiken och Dina känslor och upplevelser (ULMA frågelista M 270 Att lyssna på musik, 1993 s. 1).

Jag skulle vilja påstå att man, åtminstone i Uppsala, tog "time out" gällande frågelistmetoden under 1960-talet. Det blev kanske nödvändigt för att ställa om sig och fortsätta efter nya riktlinjer. Kanske finns det t.o.m. ett visst förklaringsvärde i att forskarna, som vid USA-expeditionerna, sökte sig utanför Sverige? Kanske behövde de en rent rumslig distans till det gamla synsättet?

Kanske finns det också ett förklaringsvärde i att inspelningstekniken som då premierades visade sig erbjuda andra möjligheter till berättande, så att arbetsmetoden/tekniken i sig banade väg för skiftet från beskrivning till berättelse, från objektivitet till subjektivitet? Inspelningarna, som underlättades av den nya tekniken, där man inte behövde göra avbrott efter bara några minuter som med de tidigare skivinspelningarna från 1930- och 1940-talen (Lilja 1996a s. 126 f.), gav

Bild 2: Agneta Lilja och Åsa Nyman i realkatalogen i arkivets lokaler på Ö. Ågatan 1980. Foto: Wolter Ehn.

automatiskt ett berättande, ett reflekterande och ett utvärderande som inte kunde ”hejdas” av forskarna. Inspelningarna blev aldrig så riktade mot beskrivningar som frågelistorna, människor svarade inte på frågor, de berättade och reflekterade.

Detta var något delvis nytt, men det skedde ju ändå under kontroll av den närvarande forskaren, som genast på stället kunde bedöma vad som var viktigt och oviktigt. Eller blev den frågan helt enkelt oväsentlig? Kanske såg forskarna allt tydligare att berättandet gav ett bra material och att människor kunde tala för sig själva, att det inte behövdes några filtrerande mellanhänder? Kan erfarenheten av inspelningarna ha banat väg för förändringar mot ett bejakande av det subjektiva berättandet, vilket sedan i sin tur förenklade övergången också till en frågelista inriktad på samtidsstudier och med nya förtecken?

Den omfattande inspelningsverksamheten under 1950- och 1960-talen visade, menar jag, att det berättande som producerades inte var underlägset det beskrivande som frågelistan premierat. Inspelningarna innehöll värdefulla upplysningar och reflektioner och bidrog säkert till att forskarna ”upptäckte” värdet av att undersöka också samtiden. När bandinspelningen väl etablerats som en vetenskapligt hållbar metod kunde därför också andra metoder förändras. Frågelistan kunde inriktas på individen och individens berättande. Faktauppgifterna behövde inte så specifikt efterfrågas, de kom av sig själva. Frågelistprocessen komplicerades dock kanske av att upptecknarens roll måste omdefinieras – kunde upptecknaren, individen ute i landet, anförtros att själv analysera samtiden? Måste inte etnologen vara med då som vid inspelningarna? Nu skulle ju upptecknarna inte längre fråga flera sagesmän om äldre tiders allmänna förhållanden på orten utan själva var och en skildra sin uppfattning i en specifik fråga, och dessutom göra det utan styrande (fakta)frågor. Kunde upptecknaren klara det eller skulle resultatet bara bli en subjektiv ovetenskaplig bild som forskningen inte hade någon egentlig nytta av?

Denna ”time out” var alltså kanske nödvändig för att skapa ett brott i verksamheten och sedan åter igen börja förfrågningarna under 1970-talet med nya förtecken. Långsamt blev frågelistan mer individinriktad och samtidsorienterad. Upptecknaren blev successivt sin egen sagesman. Ett subjektivt och värderande skrivande uppmuntrades alltmer. Detta markerades 1975 med ett pronomensskifte från man till Du i de flesta av listorna. Frågelistan hade, drygt femton år efter Åbo-mötet, fått en ny inriktning.

FÖRFATTARPRESENTATION

Agneta Lilja, lektor i etnologi på Södertörns högskola, arbetade på Dialekt- och folkminnesarkivet 1976–1999. Hennes forskning har rört festseder, ämneshistoria, dödsrunor över vetenskapare respektive näringslivsmän samt kvinnors skrivande.

Produktionen av frågelistor vid ULMA ökade med 200% under 1970-talet och nivån bibehölls sedan under 1980-talet och steg t.o.m. något under 1990-talet fram till 1997 års frågelistor om Alla Hjärtans Dag och Halloween, där min undersökning tar sitt slut (Lilja 1995 s. 16 f.).

AVSLUTNING

Från att under flera årtionden ha varit ett medel för att minutiöst penetrera sakförhållanden i det förflutna bondesamhället blev frågelistan från 1970-talet en vital del i undersökningen av den egna samtiden. Individen trädde fram på bekostnad av äldre tiders ”minnesgoda gamla” och det värderande, subjektiva tyckandet ersatte tidigare strävan efter ”objektiv” faktakunskap (se exempelvis ULMA frågelista M 18 De gamla, 1932 s. 1). Genom fokuseringen på det subjektiva berättandet visade frågelistan också att den anpassat sig till ett nytt kulturbegrepp. Om kultur tidigare betraktats som identiskt med undersökningsobjektet och krävt en objektiv beskrivning, kom det nu att uppfattas som någonting relativt och tillfälligt som skapas, förhandlas och omförhandlas i varje mänskligt möte och som därför kunde förmedlas via det individuella vittnesbördet (Löfgren 1996 s. 44 ff., Ehn & Löfgren 2001 s. 145 ff.).

Med förändringen följde också att den stränga censur som tidigare utövats mot frågelistsvaren försvann. Den blev överflödigt när det inte längre var den kollektiva beskrivningen som eftersträvades. Den enskildes subjektivitet kunde inte längre mätas mot någon absolut norm. Det fanns inga ”felaktiga” eller ”riktiga” svar, det fanns bara individuella tolkningar. Men – och detta är viktigt – förändringen av frågelistan skall därför inte betraktas som en enkel framgångshistoria, där enögd forskarstyrning ställs i kontrast mot vidsynt öppenhet.

Förvisso gav den nya frågelistan utrymme för individens subjektivitet och lämnade fältet öppet för tolkningar av skilda slag. Detta borgade för en mångfald i svaren och ledde till mycken ny kunskap. Men det ojämlika maktförhållande som alltid präglade relationen mellan forskaren/frågeställaren och frågelistbesvararen kvarstår. Makten och tolkningsföreträdet finns ännu kvar hos forskaren som väljer ämnet för frågelistan, formulerar frågorna och analyserar resultaten över huvudet på besvararna. Inte heller har upptecknarens uppgift blivit enklare. Upptecknaren, som tidigare kunde stödja sig på, och gömma sig bakom, en allmän utsaga från orten, måste nu i stället själv stå för det hon/han skriver. Idealet att individen fritt och ohämmat skall skriva om sina värderande åsikter i ibland ”känsliga” ämnen i samtiden kräver därför viktiga diskussioner om forskningsetik (Lilja 1996b s. 35 f.).

REFERENSER

Källor

Institutet för språk och folkminnen

Tjänstarkivet:

Brevsamlingen.

Frågelistformulär.

ULMA 35744:1–14 Instruktioner för upptecknare.

www.sprakochfolkminnen.se

Litteratur

Arnstberg, Karl-Olov, 1989: *Utforskaren. Studier i Sigurd Erixons etnologi*. Stockholm: Carlsson.

Bourdieu, Pierre, 1992: *Texter om de intellektuella*. Stockholm: Symposion.

Bringéus, Nils-Arvid, 2006: *Carl Wilhelm von Sydow som folklorist*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi XCIV. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs akademien för svensk folkkultur.

Den gamla bondekulturens upplösning. Föredrag och diskussioner vid fjortonde nordiska folklivs- och folkminnesforskmötet i Åbo 1959. Åbo: Kulturhistoriska inst. vid Åbo Akad., 1961.

Ehn, Billy & Löfgren, Orvar, 2001: *Kulturanalys*. Malmö: Gleerup.

Erixon, Sigurd, 1957: *Atlas över svensk folkkultur I. Materiell och social kultur*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs akademien.

Fabian, Johannes, 1983: *Time and the Other. How Anthropology Makes it's Object*. New York: Columbia University Press.

Frykman, Jonas, 1988: Folklivsarkivet, frågelistorna och forskningen. I: *Folklivsarkivet i Lund 1913–1988*. Lund: Folklivsarkivet.

Hedblom, Folke, 1979: Fonogrammet 100 år. I: *Svenska landsmål 1978/79*. Uppsala.

Lilja, Agneta, 1989: "Ur stadsbo- och högreståndssynpunkt ovanligt eller egendomligt bruk". Forskning om högtidssed vid Dialekt- och folkminnesarkivet 1925–1988. I: *Svenska Landsmål* 1989. Uppsala.

Lilja, Agneta, 1993: "Får citeras endast efter samråd med tjänsteman". Etiska frågor vid traditionsarkivet. I: Wolf-Knuts, Ulrika (red.), *Folklore & Etik. Meddelanden från Ålands högskola* nr 4. Mariehamn.

Lilja, Agneta, 1995: *Dialekt- och folkminnesarkivets frågelistor 1914–1994*. Uppsala: Dialekt- och folkminnesarkivet.

Lilja, Agneta, 1996a: *Föreställningen om den ideala uppteckningen. En studie av idé och praktik vid traditionssamlade arkiv – ett exempel från Uppsala 1914–1945*. Skrifter utgivna genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. B: 22. Uppsala: Dialekt- och folkminnesarkivet.

Lilja, Agneta, 1996b: Föreställningen om den ideala uppteckningen. I: *Budkavlen*. Åbo.

Lilja, Agneta, 2003: "Ett omfattande ämne, som alltför litet har kommit i blickpunkten för upptecknarna" – Eva Limburg om kvinnans ställning. I: *Uppland 2003*. Uppsala: Upplands fornminnesförenings förlag.

Lilja, Agneta, 2005: Kvinnor skriver om kvinnor. Frågor, svar och tolkningar. I: Hagström, Charlotte & Marander-Eklund, Lena (red.), *Frågelistan som källa och metod*. Lund: Studentlitteratur.

Löfgren, Orvar, 1996: Ett ämne väljer väg. I: Ehn, Billy & Löfgren, Orvar, *Vardagslivets etnologi. Reflektioner kring en kulturvetenskap*. Stockholm: Natur och kultur.

Nyman, Åsa & Campbell, Åke, 1976:1–2: *Atlas över svensk folkkultur* II:1–2. Sägen, tro och högtidssed. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs akademien.

Sigfridsson, Ingegerd, 2005: *Själöklara drycker? Kaffe och alkohol i social samvaro*. Göteborg: Arkipelag.

Österman, Annika, 1991: *Människors egen historia. Om nordiska museets frågelistor*. Stockholm: Nordiska museet.